

Лекція 7. Модерністська течія сюрреалізм

Сюрреалізм як модерністський напрямок мистецтва ХХ століття

Сюрреалізм - модерністський напрямок у мистецтві ХХ століття, що проголосив джерелом мистецтва сферу підсвідомості, а його методом розриви логічних зв'язків, заміненних суб'єктивними асоціаціями. Головними рисами сюрреалізму є протиприродність сполучення, що лякає, предметів і явищ, яким надається видима вірогідність

Сюрреалізм виник у Парижі в 20-х роках. У цей час навколо письменника і теоретика мистецтва Андре Бретона групується ряд однодумців - це художники Жан Арп, Макс Ернст, літератори і поети – Луї Арагон, Поль Елюар, Пилип Супо й ін. Вони не просто створювали новий стиль у мистецтві і літературі, вони, у першу чергу, прагнули переробити світ і змінити життя. Вони були упевнені в тім, що несвідоме і нерозумний початок уособлює собою ту вищу істину, що повинна бути затверджена на землі.

Свої збори ці люди називали терміном *sommeils* - що означає "сні наяву". Під час своїх "снів наяву" сюрреалісти (як вони себе назвали, запозичивши слово в Гійома Апполінера) займалися дивними речами - вони грали. Їх цікавили випадкові і несвідомі смислові сполучення, що виникають у ході ігор типу "буриме": вони по черзі складали фразу, нічого не знаючи про частини, написаних іншими учасниками гри. Так один раз народилася фраза "вишуканий труп буде пити молоде вино". Метою цих ігор було тренування відключення свідомості і логічних зв'язків. У такий спосіб з безодні викликалися глибинні підсвідомі хаотичні сили.

Передумови виникнення сюрреалізму. Дадаїзм

Тим часом у Парижі Сюрреалістична група А.Бретона об'єдналася з групою художника Андре Массона, що прагнув створювати картини і малюнки, звільнені від контролю свідомості. А.Массон розробляв оригінальні прийоми психотехніки, покликані відключити "раціо" і черпати образи зі сфери підсвідомого. У результаті цього злиття в 1924 р. з'явився "Перший маніфест сюрреалізму", написаний Андре Бретоном і переведений на всі європейські мови, був також заснований журнал "Сюрреалістична революція" ("*La Revolution surrealiste*"). З цього часу сюрреалізм став дійсно інтернаціональним рухом, що проявився в живописі, скульптурі, літературі, театрі, кіномистецтві. Десятиліття з 1925 р. (перша загальна виставка сюрреалістів) по 1936 р. ("Інтернаціональна сюрреалістична виставка" у Лондоні, експозиція "Фантастичне мистецтво, дада і сюрреалізм" у Нью-Йорку й інші) ознаменувалося тріумфальним ходом сюрреалізму по світових столицях.

Важливе місце займає передуючий сюрреалізму плин - дадаїзм. Дадаїзм чи мистецтво дада (це слівце - не то дитячий белькіт, не то - марення хворого, не то шаманське заклинання) - це зухвала, епатуюча "антитворчість", що виникла в обстановці жаху і розчарування художників перед обличчям катастрофи - світової війни, європейських революцій. Це плин у 1916-1918 р. бентежило спокій Швейцарії, а потім прокотилося по Австрії, Франції і Німеччині. Дадаїзм у принципі відкидав усяку позитивну естетичну програму і пропонував "антиестетику". Для дадаїстів усі "розумне, добре, вічне" потерпіло крах, світ виявився божевільним, підлим, ефемерним.

Програма дадаїстів полягала в руйнуванні будь-якого стилю, будь-якої естетики за допомогою "божевілля". Головним видом діяльності дадаїстів стало абсурдизоване видовище, войовнича "антихудожність", що, зокрема, виразилася у використанні предметів фабричного виробництва в художніх композиціях. Наприклад, виставка живопису і графіки дадаїстів у Парижі в 1921 р. відбувалася в темряві, глядачі при вході обсипалися лайками, улаштувачі виставки нявкали, грали в догонялки, зрідка запалювали сірника і т.п. Бунт дадаїстів був недовгим і до середини 20-х років вичерпав себе. Дадаїсти першими поклалися на Випадок як на головний робочий інструмент. Художники стали кидати на полотно фарби, надаючи барвистій речовині і силі кидка самим утворювати ірраціональні конфігурації.

Сам творець розглядався при цьому як знаряддя, маріонетка якихось світових сил. Сюрреалістичне відношення до несвідомого, до стихії хаосу прямо виростає з дадаїстського "посіву". Однак спрямованість творчої активності в сюрреалістів була іншою : не просто руйнівної, а творчої, але через руйнування.

Отже, по-думці Макса Ернста (одного з основоположників сюрреалізму) - одним з перших революційних актів сюрреалізму було те, що він наполягав на чисто пасивній ролі так названого автора в механізмі поетичного натхнення і викривав усіякий контроль з боку розуму, моралі і естетичних розумінь. Щоб звільнитися від "контролю розуму" сюрреалісти застосовували два види прийомів. Це були чисто механічні методи "полювання за випадковістю" (наприклад, підкладали під лист папера шорсткуваті поверхні і натирали папір сухими фарбами, одержуючи при цьому фантастичні конфігурації, що нагадували зарості фантастичного лісу - техніка "фроттажа").

Ведучі майстри не могли задовольнитися такими примітивними методами. Вони домагалися і внутрішньої, особистісної ірраціональності, відключення розуму на рівні психічного життя. Для цього практикувалися своєрідні форми зорового самогіпнозу. "Заворожлива" сила, як відомо, виявляється при тривалому спостереженні мов полум'я, руху хмар і т.п.

Перехід від "механічних" прийомів до "психічних" (чи психоаналітичним) поступово захопив усіх ведучих майстрів сюрреалізму.

Андре Массон сформулював три умови несвідомої творчості:

- 1 - звільнити свідомість від раціональних зв'язків і досягти стану, близького до трансу,
- 2 - цілком підкоритися неконтрольованим і внерозумним внутрішнім імпульсам,
- 3 - працювати по можливості швидко, не затримуючи для осмислення зробленого.

Під цими рекомендаціями міг би підписатися і Сальвадор Далі.

Сам Далі покладав великі надії на звільняючу силу сну, тому приймався за полотно відразу ж після ранкового пробудження, коли мозок ще цілком не звільнився від образів несвідомого. Іноді він уставав серед ночі, щоб працювати.

По суті справи, метод Далі відповідає одному з фрейдівських прийомів психоаналізу: записування сновидінь якомога швидше після пробудження (вважається, що зволікання приносить із собою перекручування образів сну під впливом свідомості).

Для розуміння філософії сюрреалізму необхідно зупинитися на філософії несвідомого, тобто на ідеях Зигмунда Фрейда у відношенні мистецтва.

Сюрреалізм та фрейдизм

Фрейдистські погляди настільки були засвоєні багатьма лідерами сюрреалізму, що перетворилися в їхній спосіб мислення. Вони навіть не згадували про тім, з якого джерела узятий той чи інший чи погляд підхід. Так, Макс Ернст розвивав свою зорову уяву, споглядаючи предмети примхливої, ірраціональної форми. Тим самим він розуміється використовував ради Леонардо да Вінчі - але, безумовно, вони були сприйняті через призму Фрейда, що по-своєму інтерпретував цю схильність до замороженого споглядання розводів на старій чи стіні вигадливих скель, що збуджують в уяві несподівані образи і комбінації. Чисто "фрейдистским" методом користався і Далі, що писав картини в ще не що зовсім прокинулося стані, перебуваючи хоча б частково у владі сновидіння, про що вже говорилося раніш.

Довіра до ірраціонального, преклоніння перед ним як перед джерелом творчості було в Далі абсолютним, що не допускає ніяких компромісів. "Усі мої домагання в області живопису полягають у тому, щоб матеріалізувати із самою войовничою владністю і точністю деталей образи конкретної ірраціональності"(3).

Це, по суті справи, клятва вірності фрейдизму. Вважається і не без основ, що саме Сальвадор Далі був чи ледве не головним провідником фрейдистських поглядів у мистецтві ХХ століття. Не випадково він був єдиним із сучасних художників, хто зумів зустрітеться зі старим, хворим і замкнутим Фрейдом у його лондонському будинку в 1936 році. У той же самий час Далі удостоївся схвального згадування Фрейда в його листі до Стефану Цвейгу - теж випадок унікальний, оскільки Фрейд зовсім не цікавився сучасними йому плинами живопису.

По визнанню Далі, для нього світ ідей Фрейда означав стільки ж, скільки мир Священного Писання означав для середньовічних чи художників мир антиний міфології - для художників Відродження.

Ідеї віденського психолога і мислителя мали особливий сенс для цих людей, тому що фрейдизм був життєво важливий для сюрреалістів і був, бути може, одним з головних факторів підйому й успіху їхньої доктрини. Однак було би спрощенням думати, що сюрреалісти працювали по рецептах чи Фрейда "ілюстрували" його ідеї. Фрейдизм допомагав їм в іншому плані.

Самі концепції сюрреалістів одержували могутню підтримку з боку психоаналізу й інших відкриттів фрейдизму. І перед собою і перед іншими вони одержували вагомий підтвердження правильності своїх устремлінь. Вони не могли не помітити, що "випадкові" методи раннього сюрреалізму (напр. фроттаж) відповідали фрейдівській методиці "вільних асоціацій", що вживалася при вивченні внутрішнього світу людини. Коли пізніше в мистецтві художників сюрреалізму стверджувався принцип ілюзіоністського

"фотографування несвідомого", те не можна не згадати про те, що психоаналіз виробив техніку "документального реконструювання" сновидінь.

Крім того, психоаналіз звертав першорядну увагу саме на ті стани душі, що насамперед цікавили і сюрреалістів (сон, психічні розлади, дитяча ментальність, первісна психіка, вільна від обмежень і заборон цивілізації). Таким чином, не можна не визнати паралельності інтересів, точок зору, методів і висновків сюрреалізму і фрейдизму.

Досвідчені дані чудового психолога, його проникливість, глибоке знання людської натури підтверджували й освячували устремління сюрреалістів. Більш сильного союзника важко було знайти.

Обновлена Фрейдом психологія залучала до себе широка увага і виглядала як новий погляд на людину, на його історію, його релігію, його мистецтво. Нова психологія доводила, що несвідоме життя людей - бурхлива, активна і багато в чому визначальна поведінка, ідеї, творчі можливості людини - розвивається за таким законами, що не мають нічого загального ні з мораллю, ні з розумом, ні з "вічними цінностями". Фрейдизм приводив до того висновку, що найбільший на світі праведник підсвідомо байдужий до заповідей моралі, а кращому мислителю розум не стільки допомагає, скільки заважає.

Європейське людство вже давно було занурено в суперечки про сутність, межі і необхідності моральності: імморалізм Фрідріха Ніцше мало кого залишив байдужим. Але фрейдизм викликав більш широкий резонанс. Він не був просто філософською тезою. Він був більш-менш науковим плином, він пропонував і прогнозував досвідчену перевірюваність своїх постулатів і висновків, він розробляв клінічні методи впливу на психіку - методи, що давали безсумнівний успіх. Фрейдизм укоренився не тільки на університетських кафедрах і у свідомості інтелектуалів, вона нестримно завойовувала собі місце в більш широких сферах суспільного буття. І він виключав мораль і розум із самих основ життєдіяльності людини, вважаючи їх вторинними і багато в чому навіть обтяжливими утвореннями цивілізації.

Родина, релігія, держава, заповіді, правила етики, логічні поняття, естетичні норми з позицій фрейдизму впливало розуміти як щось умовне. Безумовна ж і абсолютна несвідоме життя з усіма своїми особливими законами, що склалися задовго до того, як з'явилися поняття про добро і зло, про бога, про розум. Фрейдизм переконливо доводив, що не можна недооцінювати значення чи підсвідомості вважати його чимось другорядним. Воно не рудимент, не атавізм, що зрідка проривається в снах, обмовках, хворобливих маніях. Фрейдизм відкрив дорогу "фрейдистської історії мистецтва". Завдяки фрейдизму сюрреалізм одержав можливість наполягати на тому, що він не необґрунтована фантазія, не вигадка анархістів, а нове слово в розумінні людини, мистецтва, історії, думки. Це була така солідна опора, що вже не приходиться дивуватися впливовості і поширеності сюрреалізму, його всеохоплення до середини ХХ століття.

Сюрреалізм Сальвадору Далі

Сальвадор Далі - "король сюрреалізму". Сон і уява, марення і дійсність перемішані і нерозрізнені, так що не зрозуміти, де вони самі по собі злилися, а де були ув'язані між собою вмілою рукою художника. Фантастичні сюжети,

дивовижні галюцинації, гротеск у сполученні з віртуозною мальовничою технікою - саме це залучає у творах Далі.

Швидше за все, маючи справу з цим художником і людиною, треба виходити з того, що буквально усе, що його характеризує (картини, літературні твори, суспільні акції і навіть життєві звички) варто було б розуміти як сюрреалістичну діяльність. Далі дуже цілісний у всіх своїх проявах. Читаючи його "Щоденник одного генія", розумієш, що це не просто щоденник, а щоденник сюрреаліста. Читаючи про Далі, про його витівки, що шокують публіку, розумієш, що і все його життя було життям сюрреаліста. Якщо вірити його "Щоденнику", він навіть хотів перетворити шматок реального світу у своїй каталонській резиденції в подобу своєї сюрреалістичної картини, засіявши берег безліччю слонячих черепів, спеціально виписаних для цієї мети з тропічних країн.

Сам Далі так пише про те, як починалася його сюрреалістична творчість: "Але от случилось те, чому назначено было случиться, - з'явився Далі. Сюрреаліст до мозку кіст, спонукуваний ніцшеанской "волею до влади", він проголосив необмежену волю від якого-небудь естетического чи морального примуса і заявив, що можна йти до кінця, до самих крайніх, екстремальних меж у будь-якому творчому експерименті, не піклуючись ні про яку чи послідовність наступності".

Для сюрреалізму в тім виді, як його сповідав Далі, немає ні політики, ні інтимного життя, ні естетики, ні історії, ні техніки і нічого іншого. Є тільки Сюрреалістична Творчість, що перетворює в щось нове всі те, до чого воно доторкається.

Далі доторкався буквально до усього, що було істотно для людини його часу. Його картини не обійшли таких тим, як сексуальна революція ("Загадка бажання") і громадянські війни ("Обличчя війни", "Передчуття громадянської війни"), атомна бомба ("Ядерний хрест") і нацизм ("Загадка Гітлера"), католицька віра ("Розп'яття", "Христос св. Іоанна") і наука, класичне мистецтво музеїв і навіть готування їжі. І майже про усьому він висловлював щось немислиме, щось шокующее практично всіх розсудливих людей. І цей виклик був не тільки його особистою справою, це було метою сюрреалізму.

Далі дійсно був сюрреалістом до мозку кіст. У сюрреалістичні образи перетворювалося усе, що він чи робив говорив. Далі всерйоз пестував і культивував своє сюрреалістичне "Я" тими самими способами, що особливо цінувалися і шанувалися всіма сюрреалістами. В очах "розумних і моральних" людей радикальна філософія сюрреалізму, узята зовсім серйозно і без усяких застережень (як у Далі), викликає протест.

У тім чи іншому ступені Далі обійшовся зухвало, провокаційно, парадоксально, нешанобливо буквально з усіма тими ідеями, принципами, цінностями, явищами і людьми, з якими він мав справу. Це відноситься до політичних сил ХХ століття, до власної родини, до правил пристойностей, до картин старих майстрів. Він взяв ідеї сюрреалізму і довів їх до крайності. У такому виді ці ідеї дійсно перетворилися в динаміт, що руйнує усі на своєму шляху, що розхитує будь-яку чи істину принцип, якщо вони спираються на основи розуму, порядку віри, чесноти, гармонії, ідеальної краси - усього того,

що стало в очах радикальних новаторів мистецтва і життя синонімом обману і безжиттєвості.

Парадоксальні судження Далі про мистецтво приводили в лють як прихильників радикального авангардизму, так і консерваторів-традиціоналістів. З однієї сторони він проповідував "музейний стиль" у живописі, а з іншого боку - пропонував зруйнувати історичний центр Барселони, щоб постоить на цьому місці місто майбутнього. Далі настроїв проти собі своїх друзів-сюрреалістів, що стали його всерйоз заперечувати і спростовувати.

Але безглуздо дорікати Далі в непослідовності, тому що алогізм і ірраціональність - його програма і його стихія. Саме такий був метод творчості Далі й у житті, і в мистецтві. Він схожий на ризикований експеримент зі змістами і цінностями європейської традиції. Далі немов випробує їх на міцність, зіштовхуючи між собою і вигадливо з'єднуючи непеєднуване. Але в результаті створення цих дивовижних образних і значенневих амальгам явно розпадається сама матерія, з якої вони складаються. Далі небезпечні для тихого і затишного пристрою людських справ, для людського "добробуту", тому що він дискредитує зміст і цінності культури. Він дискредитує і релігію і безбожництво, і нацизм і антифашизм, і поклоніння традиціям мистецтва, і авангардний бунт проти них, і віру в людину і невір'я в нього.

Очевидно, можна затверджувати, що задача вивчення основ сюрреалізму не є чисто мистецтвознавча чи чисто літературознавча чи кінознавча задача. Сюрреалізм у дійсності є не плин у мистецтві, а саме тип мислення, система ментальности, спосіб взаємодії зі світом і, відповідно, стиль життя. Сюрреалізм прагнув по-новому поставити і вирішити корінні питання буття і екзистенції людини, на менше він не погоджувався.

У період між двома світовими війнами сюрреалізм став найбільш розповсюдженим напрямком, хоча для нього були характерні деякі протиріччя. Його послідовники з'явилися не тільки в Європі, але й в США, куди емігрувало багато письменників та художників у воєнні часи. Відрізняючись широтою підходу та багатством форм, сюрреалізм полегшил сприйняття абстрактного мистецтва, його методи та техніка вплинули на творчість письменників та художників багатьох країн світу.